

A nyolcvanas évek

regénye

(A KÖNYV ÉS AZ EMLÉK)

N ehéz volna elfelejteni a Bibó-émlékkönyvet, amint 1981-ben először a kezembe került. A/4-es formátumával, fekete viaszkosvászonba kötve úgy nézett volna ki, mint egy szakdolgozat, ha nem lett volna, még így selyempapírra gépelve is, többkilós, 1001 oldalas monstrum. Ezért is öröm kézbe venni a Századvég és a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem első legális kiadását, ami azért könnyebben kezelhető, de főleg többekhez juthat el. Talán az emlékkönyv volt az első szamizdat, ami a kezemben járt, az emlékkönyv vitt el Bibóhoz, olyan könyv tehát, amely nagyban befolyásolta gondolkodásomat, öröm róla írni, meg gond is, hiszen vagy rövid vallomás volna helyes, vagy hosszú esszé a könyv jelentőségéről, elő- és utóéletéről, a közepes hosszúságú recenzió azonban csak történelemgyalázás lehet. Nem túlzás azt állítani, hogy az 1956 és 1988–89 közötti magyar történelem talán legfontosabb eseménye volt a Bibó-émlékkönyv. Az értelmiség megosztottságát kormányzási alapelvként fenntartó rezsim ellenében először sikerült széles, koalíciós alapon, egy ügyben, az értelmiség különböző táboraiiba tartozókat összehozni, és nem véletlen, hogy milyen mérvű túlereagálás követte a hatalom részéről. Nagyobb fejtelenség fogadta, mint akármelyik aláírási akciót, pedig jól emlékezhetünk Aczél György vészjósó szavaira, amennyiben jobban szereti az „írókat, mint az aláírókat” és ez esetben az írók többsége nemhogy szimbolikusan aláírt, de a többség kifejtően megfogalmazta kételyeit, ellenérzéseit a rendszerrel szemben. Az ellentétet fenntartó, húzd meg–ereszd meg politikát játszó, vodka–kancsukás – no jó, Magyarországon voltunk: vattacukros–légycsapós – aczéli kultúrpolitikának volt az emlékkönyv a tragikus csődje. Nem hatott már/még az a finom testcsel Aczél Györgytől, amennyiben az 1977-

es Charta-aláírók közötti vezéreknek megjegezte: 1. Csoorinak, hogy mit keres a hatalommal szemtelenkedő zsidógyerekek között, 2. Heller Ágnesnek, hogy miért jó neki antiszedkamitákkal egy helyen mutatkozni. A Bibó-émlékkönyv a magyar történelem olyan kivételes pillanatának mutatkozott, amikor úgy tűnt, hogy az értelmiségen belüli, majd százéves, népi–urbánus vitának eufemizált gyűlölködést sikerül meghaladni. A hatalom túlereagálása ettől válik érthetővé, ez a pánik pillanata, amit aztán túléltek, kikísérletezték az ellenszert, és a monori tanácskozás, illetve a nagy hídépítő, Donáth Ferenc halála után a népi–urbánus megosztottság újraéleszthető volt.

Egy ilyen egybeboruláshoz nem akármilyen alkalom kellett. A hetvenes évek elejére lassan kialakuló demokratikus ellenzék tisztelő tanulmánygyűjteményt tervezett Bibó Istvánnak, ami már csak emlékkönyv lehetett, de ott a májusi temetésen Óbudán szimbolikusan is kialakíthatóvá vált az egységfront. Az írások 1979–80-ban készültek; volt közben egy Charta-tiltakozás '79-essel, és 1980 augusztusában megalakult a Szolidaritás, és a lengyel események nem kevés félelmet ébresztettek a magyar hatalomban is. „A lengyel ellenzék eddigi taktikai sikerei radikalizálják őket” – írja a pártközpont jelentése 1981-ben. Bibó kiváltképpen irritáló volt a hatalomnak, hiszen Bibó egy személyben volt a kádári „közmegegyezéses” (kultur)politikának az antitézise. Először is, mint a népies vagy urbánus műfaji kategóriákba besorolhatatlan parasztpárti polgár – meg is írja Fekete Gyula akkori fenntartásait –, a *Válaszban* publikáló jogtudós, aki egzakt tények hideg elemzésével bíbelődik, 56-os államminiszter, memorandumszövegező, elítélt, KSH-könyvtáros, a kádárizmus alatt életében egy írást publikáló szerző. A kádár–aczéli értelmiségi közmegegyezést, a kis előnyök édességét

BIBÓ EMLÉKKÖNYV

Budapest, 1980.

János Tóth

- 2 -

Ha a kötet Bibó István barátainak és tisztelőinek iránt tartalmasson.

Az írások egy része emlékezés, Bibó alakját idézi; egy része a műveit elemzi, gondolja tovább; de van kötetük, amely gondolatnak ihletésére az ő közvetlen érdeklődésén kívül eső témával foglalkozik – tiszteletadásul.

Ellentmondott volna Bibó eszellemeinek, ha ezek az írások mind ugyanazt és ugyanazgy mondják volna; több is akad kötetük, mely vitába száll egymással, ellentmond egymásnak, vagy épp magának Bibó Istvánnak. Valamennyi író szívesen írásért felel; ebből következik, hogy nyomatásban későbbi szerkesztés nem szabad a szerző engedélye nélkül.

A gyűjtemény eredetileg ajándékunk készült volna, Bibó hetvenedik születésnapjára – most már csak emlékezés ajándékunk.

A kötet szerkesztői

csak úgy lehetett élvezni, ha a közmegegyező értelmiség kiiktatja tudatából a bibói magatartásmódellet lehetőséget. A konszolidációs kádárizmus lényege volt tehát a Bibó-felejtés.

A Bibó-felejtés témáját és az idő felelőtlen múlása paradoxonának újabb példaként Csurka István fogta meg a legjobban. Bevallom, ez az írása volt az első, amit olvastam tőle. Gyerekkoromból emlékeztem egy tévéműsorra, ahol egy piknikus író turfújsággal a hóna alatt okoskodott a lóversenypályán, a fogadó lelkivilágáról beszélt, de ez nem volt olyan erejű élmény, hogy Csurka-írások után kezdtem volna kutatni. Aztán elolvastam ezt, és le voltam nyűgözve: „Miféle dolog ez a Bibó-felejtés a magyar szellemi élet, a magyar értelmiség részéről? Félelemből táplálkozó tudatos elfordulás, amely a nagy szellemeket, a nagy súlyos igazságok kimondóit mindig is övezi, s kisebbrendűségi érzéssel tölti el az igazság elviselésére képtelen, alrendű tömeget? Az Ady által már hatósági pecséttel ellátott magyar ázsiai tunyaság egyik újabb megnyilvánulása? Tudatzavar?” (tom II. p417.) És kérdéseire Csurka akkor még nagyon is pontos és önkritikus válaszokat ad: „Egy végtelen nagy lelkifurdalás, egy marcangoló, megsemmisítő lelkifurdalás szervezi ezt az antológiát. S ugyanez készítette e sorok íróját is erre a – konfesszióra. Mert ez a néhány lapnyi írás nem képes úgy magára húzni a Bibótól is eltanult tárgyilagos előadásmód takaróját, s nem képes, és nem is akarja ennek a szép új magyar kiegyezésnek – amelynek egyébként részese, haszonélvezője, fizetett fenegyereke – a nyakába varrni ezt az ügyet, egyszóval nem képes úgy illegitimitás billegni, hogy ki ne tessék: ez csupán egy vallo-mástétel.” (tom II. p421.) Népi értelmiségitől akkor ritkán hallható egyértelműséggel mondtotta ki Csurka, hogy minek tartja a Kádár-rendszert, az értelmiség kiegyezését a mosolygóssá lett hóhérral. Szégyennek, gyalázatnak. Hogy 15–20 év az aprócska előnyök elfogadásával, megalkuvással, dorombolással, kis stiklik hőstettnek cicomázásával telt. Hogy rá kellett döbenni arra, hiszen nem volt a köztudatban, hogy lehet úgy is élni, mint Bibó tette. Az pedig már az újabb szomorúság, hogy az, aki akkor ezt a legpontosabban leírta, az mára szélsőjobboldali, de kormányzati félhivatalos hecclapot gründolt, nemzetvezetői allűröket dédelget.

Hogy Bibót úgy kellett felfedeznie a magyar értelmiségnek, az másnak is feltűnt. A szerzők benjaminja, az emlékkönyv szerkesztése idején még ifjoncnak számító Szilágyi Sándor megütöközött azon a közhangulaton, hogy „...mindenkinek megvan a maga története arról, hogy ki

nyomta a kezébe Bibó István műveit. Talán már észre se vesszük, mennyire visszás ez a pusztán tény, hiszen ezek a művek – eltekintve a három 56-os írástól – bármelyik közkönyvtár folyóirat-olvasójában hozzáférhetők!” (tom II. p404.)

Recenziót írni a Bibó-emlékkönyvről, maga volna a történelmi blaszfémia. Habent sua fata libelli, van a Bibó-emlékkönyvnek egy überolthatatlan recenziója, a Knopp–Kornidesz-jelentés. Idézzük: (Az MSZMP) „PB 1980. december 9-i határozatában megbízta a KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályt a Bibó-emlékkönyv tartalmi elemzésével és az elemzésnek az Agitációs és Propaganda Bizottság elé terjesztésével.” Folytatás: „Szerkesztőbizottság: Bence, Csoóri, Göncz, Halda, Kenedi, Kis, Réz, Szűcs, Tordai... Donáth a szerkesztőbizottság elnökeként tárgyalta a Gondolattal... a kötet terve és a szerkesztés irányítása Kenedi nevéhez... magatartását az értelmiségi magatartás példaképeinek... gyakorlati veresége ellenére – a történelem erkölcsi győztese... kiválasztásának motívuma: »öskeresés«... Bibóhoz való viszonyuk az elemzés szempontjából nem értékelhető, vagy elhanyagolható (vagy nem létezik): Komlós A., Erdei S., Weöres, Fodor A., Rácz Pál, Andrásfalvy B., Vályi Nagy E., Illyés... 2. Mértékártóan tudományos megközelítés... A Bibó személyét tisztifikálók... A kötet néhány szerzője állást foglal a hatalomhoz való viszony, az értelmiség és a szembenállást választó ellenzék által követett vagy követendő magatartás kérdéseiben. Konstruktív attitűd: Kodolányi. Autonóm gondolkodási státusra vágyó: Granasztói. Ellenséges, gyűlölködő szembenállás: Konrád. Oltványi. Bertalan: elutasítják a vezetés hamis realizmusát is, és az ellenzék duzzogását, ádáz prófétaságát is... A Bibó-emlékkönyvvel kapcsolatban minőségileg új vonások: 1. koalíciós jelleg. A szerzők között olyanok is vannak, akik eddig a realitások keretei között mozogtak. A kötet megírásában való részvételt visszautasította Czine, Hanák, Laczkó. Külön az ellenforradalomban aktív szerepet játszókkollektív jelenléte (Bali, Donáth, Gáli, Göncz, Hegedűs L., Mérei) 4 nem magyar állampolgár. A korábbi akciókkal ellentétben itt széles összefogás valósult meg. Ugyanakkor e koalíciós platform töredezett, nem egységes... Aláírás: Kézze: Knopp, Géppel: Kornidesz.” Mélyen igaz dolgokat írt meg a Pártközpont két farkasmosolyú munkatársa. Aki a nyolcvanas évek leendő politikai tagoltságára volt kíváncsi, és nem a pletykák-ból vagy az östörténetből kívánt tájékozódni, az a Bibó-emlékkönyvre, később pedig a monori jegyzőkönyvre tekintett. E két esemény, és a közben elmúlt idő a viszonylagos ellenzékiség jegyében telt. Igaz, a zsigeri ellenszenvet, a fecsegő felszín alatt továbbkavargó népi–urbánus mélyárami kavalkád nem múlt. Nem feledhetem repülőegyetemi professzorom fullánkos megjegyzéseit Csurka fejtegetései kapcsán, amit az alternatív Kulturális Fórum keretében mondott el Eörsi, vagy Jeles András lakásán a magyar nemzeti nagylét fájó hiányáról olyan kényes hallgatóságnak, mint Alain Finkelkraut, Enzensberger, Susan Sonntag vagy Timothy Garton Ash.

Talán a legérdekesebb, hogy hogyan képzeltek a társadalom-átalakítás nagy műveletét a szerzők, miként gondolták el a közeljövőt. A legtöbb szerző az önszerveződés gondolata körül matat, Vajda Mihály vezetése a civil társadalom fogalmával való operálást, Konrád György a kísértő autonómiák tágítását, az antipolitikusi magatartás szélesítését, a második gazdaság polgárosító erényeinek dicséretét. („Ha a gazdasági re-

form »odafent« megakad, megcsinálja »odalent« a nép, ahogy lehet, furfangosán, ez a második gazdaság. Ez élénkíti, pótolja, támogatja az el-sőt, a hivatalost, a tervezettet... A társadalomnak van annyi esze, hogy az államvezetés ne lehessen okosabb nála... Semmit nem kívánok kevésbé, mint hivatásos forradalmárokból szerveződő politikai élcsapatot ezáltal paradox módon az élcsapat-ellenesség eszméi körül. Olyan társadalomban szeretnék élni, ahol a politikusok nem sok vizet zavarnak. A nép megcsinálta a második gazdaságot, ezáltal függetlenebb, mint-ha földalatti sejtekbe szerveződne.” (tom II. pp44–53.) Szalai Pál veti fel a liberális demokrácia meghaladhatóságának kérdését, hogy az, ami a világ jelentős részén eltűnt 1920-ban (1914-ben), az meghaladható, és meghaladandó volt-e, hogy a szolidaritáson túl értelmezett közösségi eszmék a tömeggyilkos totalitarizmusok melegágyai voltak. Van-e, lehetséges-e jobb rendszer, mint a jóléti intézményekkel kiegyenlített versenyre épülő, szabadelvű társadalom. A mából visszatekintve ez nagyon is kézenfekvő kérdésfelvetésnek hat, de akkor nem volt az. Meglepőnek is mondhatnánk, hogy a politikai pluralizmus realitását, a többpártrendszer fogalmát az akkor utoljára együtt dolgozó Bence György–Kis János szerzőpáron kívül a legszocialistikusabb nézeteket hangoztató Fekete Gyula vetette fel. Ha óvatosan is, de a több párt, hatalmi csoportosulás, érdekszövetség meglétét természetesnek és szükség-szerűnek nevezte. A szerzők zömének Bibó alkalom is volt az 1945–80 közötti magyar történelem módszeres végiggondolására. A szerzők egy része sutba vágja a filozófiai dedukciót és a történelmi empiria alapján indukálja a kor kérdéseire adott választ. A szerzők túlnyomó többsége 1945-öt Donáth Ferenchez hasonlóan pozitív változásként éli meg, még azok a szerzők is, akik ma másként nyilatkoznának. Az előremutatásban fontos volt a hagyomány megtalálása, az elfelejtett értelmiségi hagyományról életszagú visszaemlékezés a Kenedi Jánosé, vagy Eörsi elemzése az 1945–46-os Bibó–Lukács-vitáról. A sztálinizmus kritikája, sok esetben a kommunista múltú szerzők vallo-másai, múltjuk átértékelése, és nem utolsósorban az első nyilvános társas megemlékezés az 1956-os forradalomról. Későbbi konfessziókból is tudjuk, hogy a demokratikus ellenzék derékhadát alkotó akkori fiatalok, akik 56-ban még gyerekek voltak, először itt fogalmazták meg változó viszonyukat a „dicsőséges csihipuhi”-hoz, és kezdődött meg egyfajta kései bevezető a kádárizmusba. A kiegyezés, a hamis kiegyezés motívuma számos szerzőnél bujkál, a hamisan kiegyezettek helyett Bibó erkölcsi tartása lett példa egy évtizednyi időre. („Lefűződni egy mégoly hamis kiegyezésről különösen járattan út Magyarországon, ahol a kiegyezett alattvalók mindig kegyetlenül józannak hitték magukat, hogy aztán szomorúan értesüljenek az elvesztegetett történelmi alkalmakról és az előnyök mulandóságáról. Ugyan mit kínál Bibó hosszú börtöne az alkalmazkodást honoráló tanácsadói befolyással szemben? Kizártsága és nyomorúságos állása a tekintély és biztonság ellenében, amit a tanult ember a közhasznúság önzetlen öröme mellé kap, ha hajlandó irányítottan hasznos lenni?” (Haraszti Miklós, tom II. p246.) De a szolid utópiák és a hazugságra épült, és megmerevedett struktúra bírálata mellett megjelenik az emlékkönyvben az elkövetkező évtized minden fontos témája: Bojtár Endre jóval megelőzve Kunderát, írá a közép-európai-ságról, a cigánykérdés, a zsidókérdés ugyanúgy előkerül, mint egy alapos történelmi szakmunka az akkor a vágyak netovábbjának számító finn

fejlődésről. És nem a témához tartozó, de Bibó szellemének tisztelgő írások, mint Szűcs Jenő magisztrális tanulmánya Európa három történeti régiójáról, Mészöly Miklós esszéje Bibó kulcsszavairól, a félelemlről és a demokratikus érzésről. Ami viszont a kötet szerkesztőinek a számlájára irandó, hogy kihagyták a tanulmányíráshoz szintén felkért Zsille Zoltán írását, a „Vissza a harmadik úthoz! Merre vezet és van-e még kiút erről az aknamezőről?” címűt, ami csak 1988-ban jelent meg samizdatban, a Létező kecske című kötet a Katalizátor Iroda gondozásában, ahol Zsille ezt írja: „*Ez az írás a Bibó-émlékkönyv számára készült. Befejezése után derült ki, hogy a szerkesztésben figyelembe kívánják venni a hazai hivatalos kiadók cenzúra-szempontjait is.*” Irodalmi körökben mondják, hogy nem politikai cenzúra akasztotta meg Zsille dolgozatának bevalogatását, hanem a szociológus szerző durváskodó stílusa akad fenn Réz Pál kényes irodalmi ízlésének hullámtörőjén.

Tanulságos elmélázni az emlékkönyv szerzőinek további sorsán, mi történt velük, hová futottak az életutak. Lett belőlük kultuszminiszter, címzetes államtitkári rangban lévő miniszterelnöki tanácsadó, SZDSZ- és MDF-képviselő, Fidesz-tanácsadó, néppárti elnök, debreceni filozófia-professzor, szakszervezeti sajtófőnök, és az amerikai kongresszus által pecséttel hitelesített

antiszemita. Gáli Józsefnek van egy uchronisztikus eszmefuttatása arról, hogy: „*mi történt volna, ha 1945 augusztusában, miután visszaérkeztem Auschwitzból, nem jön velem szembe az utcán Farkasházy Pepi adóügyi tisztviselő MKP-jelvényvel a zakója hajtókáján, s én a találkozás meg nem történte miatt belépek a kommunista pártba... Farkasházy Pepi vette lajstromba 1944 májusában, deportálásunk előtt családunk ingóságait, egyebek között apám röntgengépét is, miközben ilyen kifejezéseket használ: sorsszerű, hivatali kötelesség, törvényes rendelkezés, judeobolsevizmus, történelmi igazságszolgáltatás, kisember vagyok, kérem.*” Ilyen uchronisztikus eszmefuttatást – noha tudjuk, hogy ez merőben történelmietlen – ma is végezhetnénk. Mi lett volna, ha Kis Jánost, meg Tamás Gáspár Miklóst is meghívják a lakitelki sátorverők közé, ha hosszabb életű lett volna az ellenzéki koalíció. Ha nem törzsi tagoltság, hanem érdekek és ideológiák szervezték volna a többpárti struktúrát Magyarországon. Mert az, amit ma rendszerváltásnak nevezünk, a Bibó-émlékkönyv által megkezdett folyamat nélkül nem következhetett volna be. A Bibó-émlékkönyv, és ennek szájhagyomány útján terjedő története a nyolcvanas évek regénye, az értelmiség egy nagy, remélhetőleg Magyarországon is utolsó uralmi, uralomra törési korszakának a dokumentuma. A politikai establishmentbe került az az értelmiség, amelyik akkor tíz éve jutott el az újrakezdehető polgárosodás gondo-

latáig. Azok pedig, akik a későbbi polgárságot jelenthették, jelenthetik, az emlékkönyv írásának idején még azon tanakodtak, hogy zöldségek legyenek-e, vagy lángossütők.

Sajnos Bibót magát és az emlékkönyvet is elérte a daliás idők utáni kifáradás és spleen réme, elmúlt a samizdatolvasás kvázi-szexuális izgalma, az egyszeri tiltott gyümölcs már kapható a zöldségesnél, így csak önértéken édes. Ez az önérték sem kevés, de Bibóval foglalkozni manapság már nem néhány évvel ezelőtti szakrális szakasz után nem divatos. Bibó politikai tételeit lehet bírálni, nem kellene új szent tehének, de amit Bibó a politika és erkölcs viszonyáról mondott, azt ma nem ártana ismét elővenni. Bibó mára visszaminősült töprengésre késztető, tanulmányozandó politikai gondolkodóból politikai reklámszöveg-íróvá: ha valaki beszédeiben, publicisztikájában mintegy bon mot-ként elsüti a tizenöt közismert Bibó-idézet egyikét („*a demokrácia annyi, mint nem félni... a politikában hazudni nem lehet... a szabadság kis körei...*” etc.), akkor már le is van tudva a magyar demokratikus tradíció. A per- és börtöntárs Göncz Árpád ír Bibó váci álmáról: „*Tudod, kérlek, újra meg újra azt álmodom, hogy egy szobortalapzaton állok, hullik rám a hó, már belep, kétségbeesetten igyekszem lekászálódni, de nem megy, semmiképpen nem*”. Bibót elérte végzete, a piederesztál meglett, és az új Bibó-felejtés is elérkezett.

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS